УДК: 330. 32201 (477.64)

Пуліна Т.В., к.е.н., докторант,
Київський національний університет харчових технологій

СТАН ТА РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ

Здійснено оцінку результатів фінансово-економічної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізького регіоні. Проаналізовано стан інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізького регіону. Обґрунтовано реальні та потенційні можливості розвитку інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізького регіону на основі кластерного підходу

Актуальність проблеми. Нові економічні умови, що полягають у формуванні і становленні ринкової системи господарювання, надання господарської самостійності підприємствам і регіонам, призводять до усвідомлення об'єктивної необхідності подолання галузевого, відомчого підходу до розвитку харчової індустрії, зумовлюють необхідність більш глибокого аналізу і врахування інноваційних можливостей і інтересів розвитку харчової промисловості в окремих регіонах України.

Незважаючи на винятково сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, населення ще не повністю забезпечене високоякісними продовольчими товарами.

Єдиним виходом з даної ситуації є активізація інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості, розвиток нових форм господарювання, які успішно апробировані світовою практикою.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженню проблем активизації інноваційної діяльності провідних секторів економіки, і зокрема підприємств харчової промисловості, присвячено низку наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених та дослідників, серед яких Амоша О., Дейнеко Л., Крисанов Д., Мельник Л., Мостенська Т., Панасюк Б., Сичевський М., Череп А., Федулова Л. Ці ґрунтовні наукові розробки, в яких узагальнюється позитивний досвід інноваційного розвитку окремих галузей реального сектору економіки, слугують орієнтиром у вивченні даної проблеми. Проте окремі аспекти інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості в умовах ринкової економіки, зокрема, впровадження кластерної моделі їх розвитку, залишаються ще недостатньо досліджені. В Україні майже не існує комплексних наукових робіт з інноваційної діяльності, які спрямовані на пошук ефективних засад її активізації. На особливу увагу заслуговують проблемні питання активізації інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізького регіону, оскільки саме ці підприємства мають 10,8 % від загального обсягу виробництва продукції в регіоні.

Постановка завдання. Мета роботи – аналіз стану та визначення напрямків розвитку інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізького регіону.

Викладання основного матеріалу. Для закріплення зростання економіки необхідно продовжити політику реформ на підприємствах харчової промисловості. Харчова промисловість – це одна з провідних структуроформуючих галузей не лише агропромислового й промислового комплексів, а й усього народного господарства України. За обсягом продукції промислового виробництва за видами діяльності харчова промисловість знаходиться на другому місці після металургії та оброблення металу.

Харчова промисловість Запорізької області У 2009 р. налічувала 235 підприємств. Обсяг виробленої ними продукції становив 6259,5 млн. грн. або 10,8% від загального обсягу промислового виробництва в регіоні та 3,9% від обсягу продукції харчової промисловості по Україні.

Стратегічною метою розвитку підприємств харчової промисловості Запорізької області є формування такої її структури, яка б відповідала наявному природно-ресурсному та виробничому потенціалу, а також забезпечувала потреби населення регіону в продуктах харчування.

Але аналіз динаміки індексів обсягів виробництва та обсяги виробництва за період 2003-2009 рр. свідчить про значне скорочення обсягів виробництва основних видів промислових продовольчих товарів. Так у 2009 р. порівняно з 2003 р. індекс обсягів виробництва скоротився у 1,4 рази, виробництво макаронних виробів скоротилось у 2,4 рази, виробництво яловичини скоротилось у 2,3 рази, борошна – у 1,26 рази, хліба й хлібобулочних виробів – у 1,25 рази, тваринного масла – у 1,26 рази, ковбасних виробів і круп – у 1,56 рази, кондитерських виробів – у 1,58 рази. Разом з тим у вказаний період виробництво продуктів кисломолочних зросло в 1,73 рази, олії – у 1,6 рази, свинини в 1,97 рази, молока в 1,26 рази.

За 10 міс. 2010 року зберігається тенденція щодо уповільнення темпів падіння у виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, яке у звітному періоді склало 2,2 відсотки (с початку року – 7,7%).

У порівнянні з відповідним періодом 2009 року зросли обсяги виробництва м'яса свинини – на 3,4%, олії нерафінованої – на 6,5% та рафінованої – на 0,7%, молока обробленого рідкого – на 39,9%, вершків – у 2 рази, масла вершкового – на 41,7%, кисломолочних продуктів – на 31,7%, круп – на 2,8%, хлібобулочних виробів – на 1,4%.

Падіння залишається у виробництві м'яса яловичини і телятини – на 10,7%, сирів жирних – 3,6%, борошна – на 9,4%, борошняних кондитерських виробів – на 21,4%, кондитерських виробів з цукру – на 78,9%, макаронних виробів – на 66,8% та безалкогольних напоїв – на 28,3%.

Всього за 10 міс. 2010 року обсяг реалізованої харчової продукції, напоїв та тютюну склав 5048,3 млн. грн., що в загальному обсязі реалізованої промислової продукції складає 9,7 відсотки.

Також мало зменшення інвестицій в основний капітал у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів на 58,7%.

Тому досягнення стратегічної мети розвитку підприємств харчової промисловості Запорізької області можливо тільки за умов активизації інноваційної діяльності підприємств.

За результатами аналізу інноваційної активності досліджуваних підприємств за 2003 – 2009 рр. виявлена тенденція до зменшення кількості підприємств, що здійснюють інноваційну діяльність (табл. 1).

Таблиця 1. Кількість інноваційно активних підприємств харчової промисловості України та Запорізького регіону у 2003 – 2009 рр., од.[1-6]

Рік	Україна			Запорізький регіон		
	Усього підприємств харчової промисловості	Інноваційно активні підприємства	Частка інноваційних підприємств, %	Усього підприємств харчової промисловості	Інноваційно активні підприємства	Частка інноваційних і підприємств, %
2003	2714	432	15,92	89	14	15,8
2004	2720	334	12,28	79	5	6,3
2005	2705	267	9,87	69	7	10,1
2006	2585	243	9,40	69	2	2,9
2007	2598	343	13,2	74	5	6,8
2008	2575	309	12,0	65	5	7,7
2009	-	-		73	7	9,6

© Пуліна Т.В., 2011

Установлено, що найбільш активно інноваційна діяльність здійснювалася підприємствами харчової промисловості Запорізького регіону у 2003 р., а в цілому по Україні також у 2003 р.

За 2003 – 2006 кількість інноваційно активних підприємств харчової промисловості Запорізького регіону різко знизилася до 2,9% від загальної кількості обстежених підприємств. З 2007 р. спостерігається пожвавлення і кількості інноваційно активних підприємств харчової промисловості Запорізького регіону до 9,6%, але якщо порівняти частку інноваційно активних підприємств харчової промисловості по Україні за 2007 – 2008рр, що складають 13,2% та 12,0% відповідно з 6,8% та 7,7% по Запорізькому регіону, то різниця складає понад 1,5 рази.

За результатами опитування керівництва підприємств харчової промисловості Запорізького регіону, інноваційну діяльність стримують такі чинники, як нестача власних коштів для впровадження нових технологій, неможливість швидкого переходу на випуск нової продукції або збільшення обсягу виробництва в разі зростання попиту на продукцію, високі кредитні ставки, недостатність інформації про ринки збуту тощо.

У числі інноваційно активних підприємств харчової промисловості протягом останніх п'ять років слід виділити таких інноваційних лідерів: ВАТ "ПБК "Славутич", ВАТ "Запорізький хлібозавод № 3", ПП "Олком", ЗАТ "Запорізький оліяжиркомбінат". На ЗАТ "Пологівський олійноекстракційний завод"

В реалізації інноваційних проектів підприємств харчової промисловості області використовують також інтелектуальний потенціал трьох наукових установ – Таврійської державної агротехнічної академії (м. Мелітополь), інститутів олійних культур та механізації тваринництва УААН (м. Запоріжжя).

Інноваційна продукція запорізьких підприємств харчової промисловості постійно демонструється на спеціалізованих галузевих виставках-ярмарках Запорізького регіону: "Агро" (м. Київ), "Фермер" (м. Київ), "Агротехсервіс" (м. Запоріжжя), "Продовольчий форум" (м. Запоріжжя).

В табл. 2 надана частка підприємств харчової промисловості Запорізького регіону у загальній кількості обстежених, що впроваджували інновацій в 2007 -2009 рр, за типами інновацій.

Таблиця 2. Частка підприємств харчової промисловості Запорізького регіону у загальній кількості обстежених, що впроваджували інновацій в 2007-2009 рр, за типами інновацій, % [3]

Кількість підприємств, що впроваджували інновації			
Продуктові	*Процесові*	*Організаційні*	*Маркетингові*
8,2	4,1		1,4

У 2007-2009 рр. підприємства харчової промисловості Запорізького регіону впроваджували в основному продуктові інновації (ВАТ "Хлібодар", ВАТ "ПБК "Славутич"), а в 2004-2006 рр. – технологічні інновації.

Серед підприємств харчової і переробної промисловості розвиток технічної бази у 2004-2006 рр. році здобули:

– на ЗАТ "Пологівський олійноекстракційний завод" придбано 4 фільтри на лінію відбілювання для покращення якості олії, встановлено дозатор олії у 5 л пляшки для збільшення випуску фасованої олії;

– на ВАТ "ПБК "Славутич" встановлено нове технологічне обладнання для термолізу дріжджів, теплообмінник охолодження сусла, систему збору конденсату;

– на ВАТ "Запорізький хлібозавод № 3" придбано різальне та пакувальне обладнання для хлібобулочних виробів;

– на ПП "Олком" встановлено лінія пастеризації молока та молочної суміші.

Серед підприємств, які застосовують у виробництві інноваційні технології світового рівня необхідно відмітити ЗАТ "Пологівський олійноекстракційний завод" та ЗАТ "Запорізький оліяжиркомбінат". На ЗАТ "Пологівський олійноекстракційний завод" у 2008 р. впроваджено інноваційний проект "Утилізація лушпиння з отриманням теплової енергії". Це забезпечило стовідсоткову утилізацію лушпиння соняшнику, сприяло суттєвому зниженню використання природного газу (майже на 69 %) та покращенню екологічної ситуації в регіоні.

Протягом 2008-2009 рр. на ЗАТ "Запорізький оліяжиркомбінат" впроваджено інноваційний проект "Грануляція лушпиння соняшнику", що дозволило переробляти відходи виробництва на екологічно чисте паливо та знизити використання природного газу майже на 40 %.

У табл. 3 надано обсяг реалізованої інноваційної продукції підприємств харчової промисловості Запорізького регіону у загальній кількості обстежених за 2007 – 2009 рр.

Таблиця 3. Обсяг реалізованої інноваційної продукції підприємств харчової промисловості Запорізького регіону у загальній кількості обстежених за 2007 - 2009 рр. [3]

Роки	*Обсяг реалізованої інноваційної продукції*			
	у фактичних цінах, тис.грн.		*у % до загального обсягу реалізованої промислової продукції*	
	продукція, нова для ринку	*продукція, нова для підприємства*	*продукція, нова для ринку*	*продукція, нова для підприємства*
2007	-	10509,0	-	0,2
2008	-	507764,0	-	8,8
2009	-	157143,3	-	4,6

У 2009 році частка реалізованої інноваційної продукції харчової промисловості Запорізького регіону до загального обсягу реалізованої продукції склала лише 4,6%, що у 1,9 рази менше показника 2008 р.

Розглянемо ресурсну базу інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості Запорізького регіону з позиції новаторської діяльності (табл. 4).

Таблиця 4. Якість новаторської діяльності харчової промисловості Запорізького регіону [3-6]

Патентна діяльність	*Результат діяльності*	*Роки*						
		2003	*2004*	*2005*	*2006*	*2007*	*2008*	*2009*
Подано заявок на видачу охоронних документів в Україні	Винаходи							
	Корисні моделі	3	4	8	1	6	4	-
	Промислові зразки					4		
	Разом	3	4	8	1	10	4	-
Отримано охоронних документів в Україні	Винаходи							
	Корисні моделі					4	6	
	Промислові зразки	4	3	3	7	1	3	-
	Разом	4	3	3	7	5	9	-
Коефіцієнт якості		0,75	0,75	0,73	7,0	0,5	2,25	
Кількість використаних обєктів промислової власності	Винаходи							
	Корисні моделі					6		9
	Промислові зразки	22	26	26	36	35	38	31
	Разом	22	26	26	36	41	38	39

Протягом 2003 – 2009 рр. збільшилася кількість використаних об'єктів промислової власності з 22 у 2003 р. до 39 у 2009 р. Підтвердженням якісного рівня новаторської діяльності можна вважати досить високе значення коефіцієнта, що показує відношення отриманих охоронних документів до кількості поданих заявок. Але у

2009 році, внаслідок кризових явищ в Української економіки, активність новаторської діяльності в харчової промисловості Запорізького регіону різко зменшилась. Не подано жодної заявки та не отримано ні одного охоронного документу на об'єкти інтелектуальної власності (ОПІВ).

У 2009 р загальний обсяг витрат на технологічні інновації склав 6,988 тис. грн., що на 243,3 % більше попереднього року, більша частина інноваційних витрат 5,466 тис. грн. (78,2 %) падає на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, маркетингові витрати (у т. ч. витрати на рекламу нових видів продукції) склали 1,504 тис. грн. Водночас, витрати на такий важливі напрями інноваційної діяльності, як дослідження і розробки, придбання НДР останніми роками мали тенденцію до зниження, а у 2009 р. відсутні взагалі. Поліпшити цю ситуацію допоможе взаємодія промислових підприємств з науково-дослідними інститутами, консалтинговими центрами через створення спільних інноваційних структур.

У табл. 5 відображено розподіл обсягу фінансування інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізької області.

Таблиця 5. Розподіл обсягу фінансування інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізької області у 2004 – 2009 рр [3-6]

	2004		2007		2008		2009	
	тис. грн.	відсотків до загального обсягу	тис. грн.	відсотків до загального обсягу	тис. грн.	відсотків до загального обсягу	тис. грн.	відсотків до загального обсягу
Всього	3088,7	100,0	1459,3	100,0	2871,9	100,0	6988,7	100,0
у тому числі: за рахунок держбюджету					–	–		
місцевих бюджетів	–	–	–	–	–	–	–	–
власних коштів	3088,7	100,0	431,4	29,6	2068,2	72,0	6364,9	91,1
кредитів	–	–	1027,9	70,4	803,7	28,0	623,8	8,9
інших джерел								

Особливостями фінансування інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізької області в 2004-2009 рр. є недостатня диверсифікація джерел фінансування цієї діяльності: досить висока вага власних коштів та кредитів. З інших джерел інноваційна діяльність підприємств харчової промисловості Запорізької області майже не фінансувалася.

Міська влада на сучасному етапі є неефективним інвестором, перш за все, через недостатність доходної частини бюджету та необхідність першочергового вирішення соціальних і політичних завдань. Іноземні інвестори також не вкладають капітали у розвиток інноваційної діяльності через не досить сприятливий інвестиційний клімат Запорізької області.

По Україні у 2009 р частка власних коштів у фінансуванні інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості складає 73,72 %, що на 10,88 % менше показників за 2008 р. Також по Україні у 2009 р збільшилась частка кредитних джерел до 21,9 %, що на 11,4 % вище показника 2008 р [7]. Дуже низькі показники фінансування за рахунок державного бюджету та коштів іноземних інвесторів. І, хоча у 2009 р фінансування за рахунок коштів державного бюджету збільшилось на 2,6 %, а за рахунок іноземних інвесторів на 82,7 % відповідно від 2008 р, цих коштів недостатньо для задоволення інвестиційно-інноваційних потреб підприємств харчової промисловості.

В умовах обмеженості внутрішніх фінансових ресурсів, особливо для реалізації радикальних, довготермінових інноваційних проектів, розв'язання проблеми забезпечення достатнього фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності в харчової промисловості, вимагає пошуку перспективних джерел фінансування, серед яких слід розглядати наступні:

– активізацію приватних інвесторів (населення, комерційних банків,
інвестиційних фондів і компаній);
– залучення іноземних інвестицій;
– нарощення державних інвестицій.

Особливої актуальності для оздоровлення та динамічного розвитку економіки країни набуває залучення до фінансування інноваційних процесів коштів населення, підприємств, комерційних банків, інших фінансових посередників, в яких зосереджені значні фінансові ресурси. За деякими даними в Україні поза банками обертається майже 50 млрд. грн., а за кордоном ще 40 млрд. грн. [8].

В окрему групу виділяють іноземні джерела фінансування інноваційної діяльності, зокрема такі, як прямі іноземні інвестиції, міжнародна науково-технічна допомога, міжнародні і національні наукові та венчурні фонди, франчайзинг, міжнародний лізинг.

Висока активність іноземних заявників у поданні заявок на товарні знаки для товарів та послуг свідчить про зацікавленість іноземного інвестора в оволодінні ринком України. У загальному обсязі фінансування інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізької області кошти іноземних інвесторів у Запорізькому регіоні за останні сім років відсутні. Але кошти іноземних інвесторів в підприємства харчової промисловості в 2009 р становили 244458,7. тис. грн., або 28% від загальної суми іноземних інвестицій в Запорізькому регіоні, що на 145,6 тис. грн. більше, ніж у 2008 р.

Кошти державного бюджету – основний фінансовий інструмент науково-технічної політики промислово-розвинутих країн, в яких держава бере на себе від 5 до 50% національних наукових витрат. В Україні має забезпечуватися бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності в обсязі не менше 1,7 % ВВП. Проте встановлені нормативи бюджетного фінансування цих напрямів діяльності не дотримуються. Досвід Великої Британії, США, Франції, Німеччини, Швейцарії, Японії й інших країн переконує, що найкращих результатів досягнуто у тих державах, де встановлено високі пільги на триваліший термін.

Аналізуючи дані в табл. 1-5 можна зробити висновок, що рівень інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізької області дуже низький. Про це свідчить відсутність досліджень і розробок, низький рівень маркетингової діяльності, впровадження нових технологій.

Як наслідок можна відзначити значне скорочення обсягів виробництва основних видів продовольчих товарів, зниження рівня рентабельності підприємств харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів, зношеність основних засобів, збиткову діяльність підприємств.

Виявлені проблеми свідчать про необхідність активізації інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізького регіону та досягнення фінансової стабільності.

В даній ситуації можливі три підходи до вирішення даних проблем.

Перший з них, а саме примітивізація виробництва, стихійно реалізується сьогодні багатьма підприємствами харчової промисловості Запорізького регіону в умовах виходу з кризи, оскільки її головною метою є збереження обсягів продажів, прибутку, частки ринку тощо. Такий підхід обумовлює довгострокове масове ввезення в країну закордонної продукції.

Другий можливий підхід полягає у використанні сучасних технологій промислово розвинених країн, внаслідок чого відбувається загальний з іноземними компаніями вихід на світовий ринок. Очевидні і недоліки такого підходу є –

залежність вітчизняної харчової промисловості від зарубіжних технологій і явно відоме відставання на тривалий термін у власному технологічному розвитку.

Третій підхід – це визначення пріоритетних напрямів науково-технічних досліджень, концентрація на них ресурсів і підвищення мотивації колективів вчених, розробників і інноваційних структур, орієнтованих на створення ринків нових конкурентоздатних товарів і послуг. Труднощі реалізації такого шляху пов'язані, перш за все, з використанням інноваційних технологій менеджменту, які раніше не існували і навіть не заохочувалися. Тобто, прискореного розвитку науковоємної харчової промисловості можна добитися тільки на інноваційному шляху розвитку, який, окрім інвестицій, вимагає створення нових ринкових інститутів і механізмів, що поєднані комплексним поняттям інноваційної інфраструктури.

Ми вважаємо, що особливо перспективним, за оцінкою фахівців, є механізм взаємодії малого і великого бізнесу через застосування кластерних технологій. Великі підприємства володіють могутніми основними фондами, більш сучасним обладнанням, значними виробничими площами і в деяких випадках можуть бути замовниками для малих підприємств у сфері виробництва, торгівлі і послуг. Однак сьогодні взаємодія малого і великого бізнесу перебуває в зачатковій стадії, розвивається суперечливо, стихійно і не дозволяє в повній мірі використати взаємний потенціал для спільного розвитку. Зрозуміло, що невеликі структури більш гнучкі, менш забюрократизировані, легше йдуть на контакт з ринком, краще задовольняють запити споживача. Багато таких компаній утворюють класичний ланцюжок постачання на основі кластерної взаємодії. Такі компанії в сучасній практиці, як правило, організуються у вертикально-інтегровані холдинги згідно з технологічним ланцюжком.

У моделі кластерної організації підприємств найбільш повно враховані форми конку ренції, що змінюються, і головні джерела конкурентних переваг. Кластерний підхід дозволяє реалізувати найбільш важливі взаємозв'язки у технологіях, на вичках, інформації, маркетингу і споживчих запитах, які характерні для цілого комплексу підприємств і галузей. Ці взаємозв'язки впливають визначальним чином на спрямованість і темпи інновацій, а також на конкурентоспроможність кінцевої продукції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження стану інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості Запорізького регіону свідчить, що її загальний рівень та масштаби залишаються дуже низькими. У 2009 році частка реалізованої інноваційної продукції харчової промисловості Запорізького регіону до загального обсягу реалізованої продукції склала лише 4,6 %, що у 1,9 рази меньше показника 2008 р., тому на сучасному етапі ринкових перетворень реформування підприємств харчової промисловості залишається одним з найважливіших напрямків.

Розвиток механізмів інтеграції підприємств великого, середнього та малого бізнесу, передусім у харчовій промисловості, з науковими установами та органами державної влади є сьогодні вимогою часу і ринку. Найбільш ефективним підходом до інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості Запорізької області є кластерний.

Кластерний підхід до розвитку підприємств харчової промисловості Запорізької області сприяє: розвитку вертикальних та горизонтальних зв'язків між учасниками об'єднання підприємств; збільшенню продуктивності і ефективності діяльності підприємств – учасників кластерного об'єднання; стимулюванню і впровадженню інновацій в розвиток харчових підприємств Запорізького регіону, забезпеченню конкурентоспроможного розвитку харчової промисловості Запорізького регіону; формуванню позитивного ставлення до Запорізької області.

Економічна ситуація в країні й сучасний стан ринкових відносин вимагають серйозного перегляду принципів і механізмів управління інноваційною діяльністю підприємств харчової промисловості, тому напрямки подальших досліджень пов'язані в з створенням дієвого механізму управління інноваційною діяльність підприємств харчової промисловості Запорізького регіону та України на засадах кластерного підходу. Головна мета такого підходу – переведення харчової промисловості Запорізького регіону та України на інноваційну модель розвитку.

Список використаної літератури:

1. Статистичний щорічник України за 2008 р. / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2008. – 571 с. 2. Статистичний щорічник України за 2004 р. / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2008. – 571 с. 3. Статистичний щорічник: інноваційна та патентно-ліцензійна діяльність в Запорізькій області / За ред. Головешка В.П. – Запоріжжя: Головне управління статистики в Запорізькій області, 2009. – 100 с. 4. Статистичний щорічник: інноваційна та патентно-ліцензійна діяльність в Запорізькій області / За ред. Головешка В.П. – Запоріжжя: Головне управління статистики в Запорізькій області, 2008. – 111 с. 5. Статистичний щорічник: інноваційна та патентно-ліцензійна діяльність в Запорізькій області / За ред. Головешка В.П. – Запоріжжя: Головне управління статистики в Запорізькій області, 2007. – 113 с. 6. Статистичний щорічник: інноваційна та патентно-ліцензійна діяльність в Запорізькій області / За ред. Головешка В.П. – Запоріжжя: Головне управління статистики в Запорізькій області, 2004. – 53 с. 7. Офіційний сайт Держкомстату [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua. http://www.ukrstat.gov.ua/ 8. Андросова О.Ф. Трансфер технологій як інструмент реалізації інноваційної діяльності: монографія / О.Ф. Андросова, А.В. Череп. – К.: Кондор, 2007. – 356 с.

ПУЛІНА Т.В. – кандидат економчних наук, докторант, Київського національного університету харчових технологій